

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 28, BR. 5, 129—160 ZAGREB, LIPANJ 1981.

IZGOVOR

Ivo Škarić

Izgovor je nedvojbeno jedna od važnijih sastavnica govorne kulture. U javnom se govorenju međutim tek iznimno može čuti besprijekoran izgovor. Prevladavaju govornici kojima se čuje lokalna izgovorna podloga, govornici koji imaju kakvu izgovornu manu, oni koji se ne koriste izgovorom retorički uspješno ili oni koji udružuju sve te nedostatke. A dok se to tako događa, postoji i potreba da se na to upozorava.

Izgovor se odnosi na odsječak govora koji govornim materijalom signalizira jezični oblik riječi. Dvije su vrste tih signala: glasovi za foneme i suprasegmenti za prozodeme. Govorna signalizacija koja je dovoljna za prepoznavanje svih riječi jednog idioma i obilježava ih upravo kao riječi tog idioma, zadovoljava sve jezične zahtjeve. Ako tko izgovori riječ *balun* tako da je pravi Splićanin razumije i prizna da je izgovorena baš kao da ju je izgovorio pravi Splićanin (ovjeri je), onda je taj izgovor s jezičnog stanovišta (tog idioma) sasvim ispravan.

Međutim, cjelokupan govor ima i dodatne zahtjeve na izgovor jer se u polju tih za tekst potrebnih znakova nalazi još prostora i za izraz individualnosti govornika te za retoričku interpretaciju. Onaj isti Splićanin može imati svoj osebujan način izgovora, čak kakvu izgovornu manu, a isto tako može izgovaranje varirati stvarajući različite efekte: komične, ozbiljne, poetične, patetične i dr.

Među mnogim idiomima jednog jezika postoji i onaj koji se zove standardni jezik, tj. onaj koji je arbitrarno izabran da bude zajednički za javno komuniciranje i za predstavljanje jezične zajednice drugima. Izgovor koji udovoljava tom idiomu zove se standardni izgovor ili ortoepija. Prirodan je zahtjev da se standardni jezik govorno upotrebljava standardnim izgovorom. Stoga su svi članovi koji pripadaju zajednici jednog standardnog jezika obavezni usvojiti i njegov izgovor.

U stvarnosti se to ne događa, ili se ne događa u potrebnoj mjeri. Teškoća je u prvom redu u tome što je otpor organskog idioma prema nekom drugom najveći upravo u izgovoru. Međutim, nije ni učinjeno dovoljno da se taj otpor slomi govornim odgojem, ozbiljnijim nastojanjima u školstvu, korištenjem dobrih metoda. Broj onih kojima se u izgovoru ni malo ne primjećuje njihovo lokalno govorno porijeklo, što je jedan od glavnih osobina standardnog izgovora, zaista je vrlo malen, čak i među profesionalnim govornicima: novinari, nastavnici, javnim kulturnim i društvenim radnicima. Mnogi ne znaju u čemu je zapravo problem ni da on uopće postoji. Neki opet hotimice (hotimice vjerojatno nakon neuspjelog, ali površnog pokušaja usvajanja standardnog izgovora) nastoje sačuvati svoj polazišni izgovor, da im bude kao legitimacija, pogotovu ako smatraju da to nije sramota (jer je to izgovor »finog« grada). Nekima se od njih čini da je naš standardni izgovor »seljački«, što hoće reći nekultiviran, a to on nikako ne može biti ni po definiciji, ni po svojoj akademčnosti, ni po svim onim dosadašnjim ostvarenjima na njemu. Toliko se toga već na tom izgovoru izrecitalo, predstava odigralo, toliko predavanja napredavalo, govora održalo, toliko mnogo izgovorilo na radiju i televiziji! Drugi su opet zadovoljni svojim izgovorom jer im se dogodilo da je njihov lokalni izgovor vrlo blizak standardnom. Nisu, međutim, svjesni da se njima više nego drugima čuje lokalitet, upravo zato što svoj organski govor nisu ništa izmijenili. A lokalnost je osobina najstranija standardnom izgovoru.

Moram napomenuti da je, s druge strane, izgovorno i općenito jezično čistunstvo koje ne trpi nikakve razloge ni isprike, čistunstvo koje svaki retoričan izraz mjeri isključivo samo čistoćom, više znak netolerancije, nego briga za kulturom. Ima ih kojima možete govoriti i bljedo, i glupo, i ružno, ali ne trpe ono č/ć i krive naglaske. Njih mnogo manje smeta ako neko govori »krumpirastim« glasom, ako račla ili fufla (što je ispravljivo), nego ako čuju lokalnu podlogu u izgovoru, kao da je veća sramota biti odnekud, nego biti nemaran prema nečistoćama koje držimo u ustima i u grlu.

Danas, pod utjecajem masovnih govornih medija i školstva, većina ljudi ima nekakvu predodžbu o standardnom izgovoru. Ta je predodžba više ili manje površna, više ili manje naivna, ali postoji. I svaki put kad ljudi govore s nepoznatim osobama izvan zaštite svog govornog lokalnog kruga, gotovo refleksno mijenjaju svoj lokalni izgovor u pravcu svog koncepta standardnog idioma. Kod mnogih je standardni izgovor kao »Pidgin — English« osiromašen, negativno određen izgovor koji je presjek izgovornog materijala lokalnog i standardnog idioma. Da to objasnim na primjeru. Mnogi čakavci razlikuju č od ć, ali izgovaraju ih tako da im ta oba standardna glasa sličje samo njihovom č, dok za svoj ć ne nalaze odgovarajućeg glasa u standardu. Zato oni u standardu uvijek govore samo č, premda u lokalnom govoru razlikuju dva glasa. Neutralizacija zanaglasne dužine slično je siromašenje, Slogovi po-

slije naglaska mogu u standardnom biti dugi ili kratki, a ta dvojakost ne postoji u nekim dijalektima, nego u njima postoji razlikovanje nenaglašenih duljina ispred naglaska, čega pak nema u standardnom izgovoru. Rezultat je toga da govornici tih dijalekata ne razlikuju dugi od kratkog nenaglašenog sloga kad govore standardnim.

Pokušaj dodavanja nekog izgovornog elementa koji ne postoji u polaznom idiomu, nego ga standardni »mora da ima«, kod manje upućenih vrlo je rizičan; može ispasti pokondiren. Karakterističan primjer za to je izgovaranje sufiksa — *ti* u *futuru*, izgovaranje npr. *znati ću* umjesto *pravilnog znaću*. Ova se pojava zove hiperkorektnost.

Da bih upozorio na izgovorne pogreške, skicirat ću izgovorni standardni materijal s napomenama o najčešćim pogreškama. Bit će mi drago ako samokritičan čitatelj utvrdi da to njemu nije bilo od koristi.

Naš je standardni izgovor eksplicite određen uglavnom na fonološkoj razini: u fonemima i prozodemima. Glasovni oblik, međutim, koji obilježava riječ standardnog idioma, a ne nekog lokalnog, određen je samo implicitno. Knjige, naime, kažu u kojoj riječi mora biti *a*, *š*, kratkosilazni naglasak ili dugi nenaglašeni slog, ali nigdje nije dovoljno opisano kakav je naš standardni *a*, *š*, kratkosilazni naglasak, nenaglašeni dugi slog itd. Ima vrlo malo ljudi koji izgovaraju sve upravo kako treba. To možemo reći za neke glumce, spike-re, za ponekog nastavnika i iznimno za koga drugog; kod većine čujemo raznovrsna odstupanja od standarda. Kriterij je po kojemu ovo prosuđujemo implicitan.

Prozodijski materijal u našem su standardnom jeziku četiri naglaska, dugosilazni ili silazni, kratkosilazni ili brzi, dugouzlazni ili uzlazni i kratkouzlazni ili spori, te dvije nenaglašene dužine, kratki i dugi nenaglašeni slog. Gotovo bi se moglo reći da i nema pravila, kakva je raspodjela tih elemenata po riječima, ali zato postoje vrlo jednostavna pravila koja ograničavaju ovu distribuciju. Evo tih pravila! Na posljednjem slogu, osim kod jednosložnih riječi, nema mjesta za naglasak. Klitike (one male nenaglašene riječi kao: *u*, *iz*, *je*, *li*, *pred* itd.) nikad nemaju naglaska. Jednosložna riječ može imati samo silazan naglasak, dug ili kratak. Na slogu u sredini riječi može biti samo uzlazni naglasak, dug ili kratak. Na prvom slogu u riječi može stajati bilo koji od četiri naglaska. Dugi nenaglašeni slog može biti samo poslije naglašenog, nikako ispred njega. Proklitika koja s riječi pod silaznim naglaskom tvori jednu izgovornu riječ čini da ta riječ dobiva silazni naglasak u sredini, a to se protivi standardnom naglasnom sustavu. Zato tada naglasak skače naprijed. Preskakuje s nekih riječi (valja naučiti kojih) za jedan slog naprijed i bude na novom slogu spori (npr. *ispred* + *kūće* → *ispredkūcē* → *ispřètkučē*). Ovo je tzv. oslabljeno preskakivanje. S drugih riječi, a njih je manje, preskakuje naglasak sve do prvog sloga proklitike i tu bude brzi (npr. *okolo* + *grāda* → *okolo-*

grāda → *òkologrāda*). To je tzv. neoslabljeno preskakivanje. Izvan tog pravila udružuju se dvije klitike (npr. *zānj*, *póme*, *úse*). Dugosilazni nakon preskakivanja ostavlja dug, nenaglašen slog. Odstupanja od tih pravila više su ili manje problematična. Postoji dopuštenje da se ne preskakuje ako je naglašena koja dulja riječ ili kraća, s rečeničnim naglaskom. Strane neasimilirane riječi, posebno imena i nazivi (dakle one koje se po pravopisu izvorno pišu ako su iz latiničkog pisma), čuvaju izvorno mjesto naglasaka, premda se to kosi s našim naglasnim pravilima. Tako se govori *igò* (Hugo), *rusò* (Rousseau), *bifè* (buffet), *asistènt*, *asistènt* (gdje je ono *nt* znak neasimiliranosti jer bi inače u asimiliranom obliku bilo *asistenat*). Izgovor tih riječi s naglaskom *igo*, *rúso*, *bife*, *asistent* više je uzrokovan jezičnom neelastičnošću nego razumnim čistunstvom. Za riječi u kojima se sukobljava naglasni sustav s učestalom uporabom, normiranje se koleba. Tako se vrlo često govori *Jugoslāvija* i *televizor*, što je protivno pravilu da u sredini riječi ne smije biti silazni naglasak, pa bi valjalo govoriti *Jugòslāvija* i *telèvizor*.

Što se pogrešaka tiče, na području hrvatskoga standardnog idioma najčešća je neutralizacija razlike dvaju kratkih naglasaka. Tako se često izgovara npr. *zèmlja*, *ònaj*, *isprètkuće*, *pogòditi*, *pòpraviti* itd. umjesto *zèmlja*, *ònāj*, *isprètkućè*, *pogòditi*, *pòpraviti*, ali ovisno o polaznom organskom govoru taj naglasni sustav može biti reduciran i na samo jedan jedini naglasak. Mnogi će Zagrepčani tako riječi *zèmlja*, *zìma*, *kùća*, *súnce* izgovoriti jednim, poludugim naglaskom: *zèmlja*, *zìma*, *kùća*, *súnce*. Oni koji ne razlikuju silazne od uzlaznih naglasaka ne mogu slijediti ni pravila o raspodjeli, a nemaju ni kriterija za preskakivanje. Neki među njima znaju da naglaske treba prebacivati naprijed pa prebacuju sebiče, i silazne koje treba, i uzlazne koji se ne smiju. Čuju se tako izgovori *dòduše*, *pòraziti*, *nàsmitati se* i sl. umjesto *dodúšè*, *poráziti*, *nasmítati se*. Gubljenje dužina na nenaglašenim slogovima već sam prije spomenuo. Ta je greška postala toliko česta da se već počinje i opravdavati kao urbana. Tako se vrlo često govori *idem*, *kòtkuće*, *grādski* umjesto *idèm*, *kòtkućè*, *grādski* i sl. Kao vrsta hiperkorektnosti, a pod utjecajem pisma, javlja se naglašavanje klitika, tj. izgovaraju se kao zasebne riječi, npr. *bèz tèbe*, umjesto *bèstebe*, *ù grād* umjesto *ùgrād*, *bìo sām* umjesto *bìosam* i sl.

Sam način kako se govore prozodemi, bilo da se fonološki u njima griješi ili ne, vrlo je raznolik. Neki govore uzlazni naglasak zavijajući (cirkumfleks), neki silazne izgovaraju s prejakim iktusom, a neki tako da im silazni naglasak stepeničasto pada; neki sve otežu, drugi sve krate; neki previše zatvaraju duge samoglasnike (*kàkq̄*, *žènq̄*), a neki pak preotvoreno izgovaraju kratke samoglasnike (*tèbe*, *hòću*). Uglavnom, za najveći broj onih koji razlikuju i raspoređuju prozodeme fonološki ispravno može se pogoditi: ovaj je Ličanin, ovaj Slavonac, ovaj Bosanac, ovaj Dubrovčanin... A samo je jedan način standardan. Čini se da je to onaj koji drži odnos duljina naglašanih dugih i kratkih 2 : 1, a nenaglašanih slogova 1,5 : 1, uz nešto malo zatvoreniji dug

samoglasnik. Silazni se naglasci izgovaraju s udarom na samom početku riječi, i to tako da ton od samog početka samoglasnika u luku pada, a uzlazni se naglasci izgovaraju blagim ravnomjernim porastom tona tokom naglašenog samoglasnika i tek nakon početka idućega sloga ton u luku pada. No, sve je to lako reći, ali mnogo teže, nevještom, izvesti.

Što se fonema tiče, standardno govori onaj koji glasovno razlikuje naš 31 fonem (poznatih 30 i samoglasno *r* koje se piše isto kao i suglasničko *r*). Međutim, ortoepija ima i druge zahtjeve: da glasovi za foneme budu ne samo različiti nego i standardnog oblika. I ne samo to, nego da u realizaciji fonema govor poštuje temeljne fonetske zakone.

Glasovni oblici koji predstavljaju pojedine foneme (bez obzira razlikuje li govornik 31 fonem ili ne) izgovaraju se najčešće s većim ili manjim odstupanjem od standardnih, što zavisi od polaznog organskog idioma govornika. Najveća je šarolikost u vokalizmu, a variranje je mahom u vezi s kvantitetom (dužinom) samoglasnika. Samoglasnik *a* čuje se u svim nijansama, od preotvorenog do prezatvorenog, od prednjeg nalik neutralnom *ə* do stražnjeg, tamnog nalik otvorenom *o*. Neki izgovaraju *e* i *o* prezatvoreno kad su dugi i preotvoreno kad su kratki, pa se događa da se opreka dug/kratak prebacuje u opreku zatvoren/otvoren; tada je moguće da se i otvoren samoglasnik produlji, npr. *veóma*. Isto vrijedi za *i* koji se kratak u nekim govorima izgovara labavo nalik ruskom *y*, a kratko *u* nalik na *o*. Duljenje samoglasnika često vodi u diftongizaciju (zavijanje glasa) i to je nerijetka lokalna oznaka (*uon*, *muala*, *mieso*). Česta je i redukcija okonaglasnog *i* (*organ'zacija*, *viđ'la*, *čel'čana*). Za samoglasno *r* norma sugerira dvije mogućnosti izgovora: obilježen (stilistički) i neobilježen (običan). Obilježen *r* treba izgovarati od početka do kraja vibriranjem vrha jezika (3 vibracije za kratko, a 6 za dugo) a neobilježen *r* se izgovara kao neutralan samoglasnik — *ə* kojem slijedi običan suglasnički *r* (*pârvî*, *târg*). Ako se u neutralnom govornom stilu (nepatetičnom) govori ono dugo rularajuće *r* (*trrrg*), to zvuči nestandardno, lokalno, a isto tako ako se u patetičnom stilu oteže s neutralnim vokalom (*kârv*). Češće je odstupanje od standarda neutralizacija dugog i kratkog *r*; mnogi tako svako samoglasno *r* govore kratko (*târg* umjesto *târg*). I za izgovor jata norma sugerira različitu realizaciju za patetičan i običan stil. U običnom stilu dugi i kratki jat izgovara kao *j + e*, dakle. *je* i *ije* kao *je*, npr. *djéte*, *l'jêpo*, *djêlo*, dok se u patetičnom stilu dug jat izgovara prema klasičnoj normi, dvosložno, npr. *dijéte*, *lijêpo*. Zamjećuje se kao odstupanje od standarda ako se za oba stila govori uvijek jedna od ove dvije mogućnosti. Greška je hiperkorektnosti ako se dug jat izgovori i dvosložno i uz duljenje glasa *e*, npr. *lijêpo*, *dijéte*.

U suglasnicima ima također mnogo toga što označava lokalni izgovor govornika. Prvo, konsonantizam može biti osiromašen. Česta je i dobro poznata redukcija opreka *č/ć* i *dž/d*. Nešto je rjeđi izostanak fonema *h*, *f* i *lj* (*gluv*,

Pilip, jubav). Neki uopće i ne nastoje upotpuniti svoj nepotpuni konsonantizam, a oni koji nastoje dovijaju se kojekako, katkad i vrlo naivno: *dž* izgovore kao *d-ž*, a *lj* kao *l-j* (»jer tako se piše«). Ljudi muku muče kako da razdvoje *č* od *ć* kad tu razlike zapravo ne čuju; a ne čuju jer im ta razlika i ne treba (osim kod pisanja) budući da u njihovom polazišnom idiomu ne postoji. Obično se hvataju za riječi »tvrđi« i »meki« i to sebi protumače kao »jak, napet« i »slab, labav«, pa *č* izgovaraju snažno, a *ć* »mekano«, jedva čujno, što je, naravno, krivo. Ili, ovu razliku shvaćaju stilistički: *ć* im je nešto tepavo, mazno (*t'*), a *č* nešto grubijansko. Ali i oni koji od kuće nose razlike ovih fonema izgovaraju glasove *č* i *ć* na različite načine, što još više zbunjuje nevježe. Prava je razlika tih fonema: stridentan, tj izrazito šuman *č*, *dž* — nestridentan, palataliziran *ć*, *đ*.

Iz lokalnih se govora unose u standard i neke distribucijske osobitosti tuđe standardu. Spomenut ću primjera radi pretvaranje zvučnih suglasnika u bezvučne na kraju riječi, npr. *laf*, *grat*, *grop*, pretvaranje bezvučnih u zvučne ispred sonata, npr. *zmamom*, *zlakoćom*, *znogom*, izostavljanje suglasnika u nekim suglasničkim skupinama, npr. *šenica*, *ko*, *tica*, *milos* i sl.

Međutim, i onda kad govornici znaju točnu fonematsku sliku riječi, a to znači da je znaju točno napisati, suglasnike mogu izgovarati nestandardno. Najčujnija su odstupanja u glasovima *l*, *r*, *h*, *š* i *ž*, a donekle *s*, *z* i *c*. Čuje se pretvrd ili premekan izgovor glasa *l*; *r* može biti više ili manje ruliran, *h* se govori u svim nijansama od jakog velarnog frikativa do slabog grlenog haka, *š* i *ž* variraju od pretvrdog, odlučno apikalnog i labijaliziranog izgovora do vrlo umekšanog, *s*, *z* i *c* neki izgovaraju apikalno, a neki dorsalno. Sve te izgovorne osobitosti suglasnika legitimiraju govornikovo podrijetlo i izbacuju ga iz čistog standarda. Međutim, to ne čine samo ti pojedinačni glasovi, nego još i više cjelokupan opći karakter izgovaranja. Neki govornici, ovisno o polaznom idiomu, govore sve suglasnike prenapeto i oduljeno, drugi prelabavo. Neki pojačano izgovaraju suglasnike na početku sloga i slabo na kraju, a drugi suprotno.

Iz jedne snobovske motivacije poneki proširuju naš fonematski sustav fonemima iz drugih jezika za posuđene riječi i za strane nazive i imena. Ortoepija, međutim, preporuča da sve strane foneme svodimo na naše standardne, što znači da ih izgovaramo našim najslbličnijim glasovima. (Mjesto naglasaka, napomenuto je, ima suprotnu tendenciju.) Tako govoriti *büfe*, *fi* : *d baék*, *dəsosüR* (*R* = velarno *r*), *göte* i sl. umjesto *bife*, *fid bek*, *desosir*, *gete* nije umjesno, osim ako se želi postići neki poseban, a prihvatljiv dojam.

Na pitanje koliko naš standardni govor ima glasova, većina kao iz puške odgovara 30 ili 31, baš onoliko koliko ima fonema, i slova. Ako se tako misli da bi se po tome i govorilo, onda to uvodi u pogrešno govorenje. Naime, fonem se ne ostvaruje uvijek istim glasom, nego onim koji dopuste fonetski zakoni koji su načelu *jedan fonem — jedan glas* nadređeni.

Prvo, podsjećam da fonem *c* treba izgovoriti kao glas *ʒ* kad se nađe ispred kojeg zvučnog suglasnika u istoj izgovornoj riječi, npr. *palazbi* za *palacbi*, *jedinazgaje* za *jedinacgaje* itd. Fonem *n* treba izgovarati kao velarni nazal ispred *k* i *g*, npr. pravilno je reći *onja*, a ne *onga* (on ga); *anjka*, a ne *anka* (Anka) itd. Foneme *š* i *ž* treba izgovarati kao umekšane *ś* i *ź* kad se nađu ispred *ć* i *đ*, npr. *groźde*, a ne *grožde*; *paśću*, a ne *pašču* za *past ću* i sl. Izgovara se zvučno *x*, a ne bezzvučno *h* kad se ovaj fonem nađe ispred zvučnih suglasnika u istoj izgovornoj riječi, npr. *daxga*, a ne *dahga* za *dah ga*, *kruxbi*, a ne *kruhbi* za *kruh bi* i sl. Fonem *v* se izgovara dvousneno *w* kad se nađe ispred samoglasnika *u* i *o*, npr. *wuk*, a ne *vuk*, *woda* a ne *voda* i sl. Svi zvučni suglasnici na kraju izgovornog bloka (ispred stanke) izgovaraju se obezvučeno, tj. kao slabi, a bez zvučnosti slab znači nenapet, a to je primarna osobina zvučnih suglasnika). Tako se pravilno izgovara *muŹ*, a ne *muž*; *niZ*, a ne *niz*; *graD*, a ne *grad*; *groB*, a ne *grob* itd. (veliko slovo ovdje označava obezvučen, a zvučan glas). Svi ovi glasovi koji u određenim položajima inače neke druge, zovu se varijante.

Osim tih glasova u nas se govore i neki drugi koji ne predstavljaju nikakav fonem. Takav je neutralni samoglasnik *ə* koji se normalno izgovara kad imenujemo glasove i foneme, npr. *pə*, *lə*, *sə*, *kə*, *jə* itd. Tako se, međutim, ne imenuju slova, već prema našoj tradiciji njih nazivamo: *pe*, *el*, *es*, *ka*, *ji* itd. Samoglasnik *ə* govori se o riječima kao dio izgovora samoglasnoga *r*, o čemu je prije bilo riječi. Govorimo isto tako prirodno grleni okluziv — ? na početku riječi kad riječ dolazi poslije stanke i započinje samoglasnikom, npr. ?*onda*, ?*oko*, ?*uljez* itd. Izgovaramo i grleni frikativ (sličan engleskom *h* koji se nalazi u engleskom na početku riječi). U nas se taj glas izgovara na kraju riječi koja završava samoglasnikom, a na kraju je govornog bloka, npr. *zna^h*, *kuća^h*, *hvala^h* itd. Svih tih glasova nismo svjesni jer ne predstavljaju foneme, tj. nemaju razlikovne jezične funkcije. Oni se izgovaraju spontano, nehotice i zamjećuju ih samo stranci i akustički aparati, a ovdje ih spominjem zbog onih koji su ih zapazili u svom ili tuđem govoru i smatraju ih nepravilnim jer »nisu ništa«, pa ih nastoje ili ukloniti, ili ispraviti u »točne«.

Pod utjecajem pisma rasprostire se hiperkorektnost koja ide za tim da se svako slovo (fonem) ostvaruje posebnim glasom, i to baš onim koji je njegova tipična realizacija. To se, međutim, ne smije činiti ako se tome opire neki nadređeni fonetski zakon. Tako se npr. nateže na izgovor *znatću* umjesto pravilnog *znaću* (*t* mora ispasti ispred *ć*). Neki se trude da »čisto i pravilno« izgovore *kod kuće* umjesto zaista pravilnog *kotkuće* (zvučni se ispred bezzvučnog u izgovornoj riječi mora preobraziti u bezzvučni). Sibilanti se ispred palatala moraju palatalizirati, pa je zato pravilno govoriti *iždžepa*, *današću*, *beščega* i sl., a ne *iz džepa*, *danas ću*, *bez čega*. Fonem *n* ispred *p* i *b* valja izgovoriti kao *m* u izgovornoj riječi, dakle, valja govoriti *ombi*, a ne *onbi*, *jedambi*, a ne *jedanbi* i sl. U našim izgovornim riječima nema mjesta za dva ista susjed-

na suglasnika, pa se umjesto dva ista izgovara samo jedan. (U posuđenim riječima to ne mora biti tako.) Treba, dakle, govoriti: *izagreba*, a ne *izzagreba*, *bezajma*, a ne *bezzajma*, *predućanom*, a ne *preddućanom*, *nosi*, a ne *nossi* i sl. Isto vrijedi i ako je do dva jednaka suglasnika došlo prethodnim jednačenjem, npr. *išapca* umjesto *izšapca*, *isvijeta* umjesto *izsvijeta*, *kotebe* umjesto *kodebe* i sl. Pokušaj da se izgovori svako slovo kad se to protivi fonetskom zakonu, kida ritam iskaza, dovodi do cijepanja izgovornih riječi, klitike se tada stanu izgovarati sa zasebnim naglaskom, što je vrlo krupna pogreška (premda mnogima izgleda da je upravo tako dobro i potrebno jer se tako odvojeno i piše).

Mnogo toga što sam dosad spomenuo nije, što'no se reče, ušlo u knjige, pa bi se to moglo smatrati otvorenim pitanjima naše ortoepije. Moram, međutim, dometnuti da se, dan-danas sve glasnije, otvara i opće, načelno pitanje nije li bolje pustiti svakoga da izgovara kako može i kako hoće, a da se akcija za učenje izgovora prebaci u akciju za razvijanje tolerancije na svačiji lokalni izgovor, na užitak čak što se svuda naokolo čuje idiomatski pluraritet govornikâ?

Ono što slijedi dalje o dikciji ne tiče se ni jednog jezika nego individualnog glasa, to je ono opće i pojedinačno. Svaki čovjek ima svoj osobni način izgovaranja koji, uz druga svojstva glasa, označava njegovu posebnost. Neki govore pretvrdo kao da grizu glasove, drugih ih lijeno mljackaju; neki glasove režu oštro, drugi ih slivaju; neki poluartikulirano mumljaju, neki prejasno i precizno izgovaraju sve od reda; jedni brzaju, drugi otežu; neki praskaju, neki pljukaju, neki zapinju; neki prejako miču usnicama, drugi drže usnice gotovo nepokretne; neki izgovaraju s velikim amplitudama donje vilice, drugi opet govore sve kroz zatvorene zube. Svi su ti i drugi načini što nasljedni, što dobiveni oponašanjem, što postignuti težnjom za nekim estetskim i izražajnim idealom. Sve te načine, tj. ljude koji imaju takve načine izgovaranja, nalazimo u bilo kojem idiomu bilo kojeg jezika, i bez obzira na naše znanje tih jezika, mi te načine izgovaranja prepoznajemo i razumijemo. Ako smo slušali npr. snimku kojega Hitlerovog govora, onda smo već po načinu njegova izgovaranja, i bez znanja njemačkog, razumjeli kakav je to čovjek i što hoće reći.

Način izgovaranja možemo i estetski prosuđivati, pa možemo za neki izgovor reći da je lijep, a da drugi nije, i to nema mnogo veze s time je li ortoepičan ili ne.

Izgovaranje se može i izrazito neugodno doimati, bilo zato što govornika teško razumijemo ili zato što njegov izgovor stvara o njemu nepovoljnu sliku. Ako izgovor obezvređuje govornika, ako osjetimo neku izgovornu nesposobnost ili kao da govornik ima nešto »prljavo« u ustima, govorimo da je to defekt izgovora ili dislalija. Razlozi toga mogu biti razni. Čovjek može imati kakvu morfološku maloformaciju govornih organa: zečje usne, rasejep nepca, gotsko nepce, kratak jezik, vezan jezik, krive zube, krivi zagriz zubi i sl. Raz-

lozi mogu biti fiziološki: paraliza jezika, nepca ili usana te gubitak sluha ili oštećenje mozga. Razlozi mogu biti i funkcionalni: loša navika, imitacija krivih uzora kao i sve ono čemu se ne zna pravi uzrok pa se tako naziva. Mentalna retardacija također izaziva dislaličan izgovor. Najčešći su dislalični poremećaji tzv. sigmatizmi — nečist izgovor glasova *s*, *z* i *c*. Deformirani su tako što su ili malo šuštavi, ili fuflavi, ili prepiskavi, ili čak lateralnog izgovora. Uz te glasove mogu biti nešto manje deformirani i glasovi *š*, *ž* i *č*. Rotacizmi, deformirano izgovaranje glasa *r*, također su česti. Deformacija najčešće ide u smjeru preslabih vibracija ili tromog artikuliranja, a najuočljiviji je rotacizam račlanje, tj. stražnjonepčano izgovaranje. Javlja se i lambdacizam — pogrešan izgovor glasova *l* i *lj*. Osim smetnja pojedinih glasova ili glasovnih kategorija, može se javiti općenita teškoća izgovaranja, posebno suglasničkih skupina. Najteži je defekt izgovaranje suglasnika mucanje.

Obično se na to ne pomišlja, ali i vokalizam može biti defekt, i to ne samo zbog gubitka sluha. Loš izgovor samoglasnika najčešće je psihogen; vezuje se uz neuroze: anksioznost, hezitacije, introvertiranost, agresivnost i sl. Anksioznost izaziva centralniji, reduciraniji i zatvoreniji izgovor samoglasnika, a agresivnost otvoreniji.

Sam čovjek nije svjestan svoga lakšeg izgovornog defekta, a upozoren od drugih obično se brani navodeći da je to dio njegove individualnosti, čak šarm njegov. Međutim, jasno je da nemogućnost ne može biti vrijednost. To kazuje i sama činjenica što je broj dislalija u visokoj korelaciji s općom socijalnom i kulturnom razinom. U supkulturnim seoskim sredinama učestalost dislalija dvaput je veća nego u gradskim, kulturnijim. U nas ima više od 20% ljudi s lakšim ili težim izgovornim smetnjama. Tako zatravljen dikcija nije nam suđena jer postoji već dovoljan broj fonetičara i logopeda koji znaju postupke za uspješno i relativno lako otklanjanje ove nečisti. Dakako, i njega zubi, te korektivne stomatološke intervencije od bitnog su značenja za izgovor. Nebriga prema govornim smetnjama u govornim profesijama — nastavnim, novinarskim, scenskim, pravničkim, organizatorskim, onim u uslužnim djelatnostima i sl. doima se vrlo neprofesionalno, pa bi obrazovanje za ta zanimanja moralo uključiti i ispravljanje izgovora: od anomalija do normale prvo, i od normale do ortoepije potom.

Međutim, pravilno i čisto izgovaranje tek je preduvjet dobre retoričke dikcije, do koje se dolazi umijećem funkcionalizirane uporabe izgovora. Prvi je minimalan, »proračunski« zahtjev da izgovor omogućuje slušačima lagodno razumijevanje. Preciznost izgovora bit će, dakle, u funkciji količine informacije, u funkciji spremnosti slušača da primaju informacije, u funkciji buke i razdaljine, te u funkciji medija (telefon, televizija, razglas — svaki od njih traži poseban način izgovaranja). Greška je ako tko uvijek govori sve podjednako jasno, kao i variranje koje nije opravdano komunikacijom. Ima go-

vornika koji neki novi pojam ili nepoznato ime (upamtite: kad se predstavlja-te, vaše je ime za druge nepoznato, pa ga zato izgovorite što razgovjetnije!) izgovaraju jednako kao i vezne riječi. Drugi pak imaju krivu naviku da zad-nje dijelove riječi, pa i čitave dijelove rečenica, izgovore toliko neartikulirano da se ni osnovni smisao ne može razabrati.

Ali izgovor nije ni samo zato da izgovara riječi, nego je i zato da govori neposredno, sam za sebe. Jedno sliveno izgovaranje glasova govori poetiku, precizno izgovaranje glasova oštih granica ističe logičnost, a preglasan izgo-vor samoglasnika uz slabe suglasnike (vikanje) i obrnuto, prejak izgovor su-glasnika uz prigušen samoglasnik (siktanje) prenose afektivnost.

Usta su nam puna osjeta. Osjećamo mišićje, dodir, vibracije, okus, toplinu. Izgovaranje postaje užitak kad obratimo pozornost na osjet svog vlastitog iz-govaranja. Tada nam izgovaranje postaje i lako i lijepo, i izražajno. Tad nam neće zatrebati vodom kvasiti »odrvjenjela« usta, što se inače događa kad usta nesenzualno samo rade — izvršavaju komande.

Postići zdravu, pravilnu, primjerenu, moćnu, izražajnu i ugodnu artikul-a-ciju moguće je i ako nam se početne naše mogućnosti čine za to skromne. Ali vježbom! Ako nismo razmišljali na što sve valja pri tom obratiti pažnju, ov-dje sam podsjetio.

S a ž e t a k

Ivo Škarić, Filozofski fakultet, Zagreb

UDK 801.15:808.62, izvorni znanstveni članak, primljen za tisak 10. ožujka 1981.

PRONUNCIATION

The article deals with that segment of pronunciation which is not subject to linguistic, phonological requirements. The variability of pronunciation can be appreciated from the point of view of orthoepics, speech disorders and rhetorics. This field has been largely neglected even though it is a relevant element of speech culture.

O SADRŽAJU POJMA *NORMA* U LEKSIKOLOGIJI*

Dalibor Brozović

Svaki ljudski idiom posjeduje svojevrstan oblik norme. Pod idiomom sma-tram ono što Rusi nazivaju форма существования языка.¹ Svoju normu imaju dakle i tzv. organski idiomi, tj. konkretni mjesni govori, i »neorganski«

* Ovaj je tekst onaj dio autorova referata koji je pročitao 3. 12. 1980. na Znanstvenom skupu o leksikografiji i leksikologiji u Beogradu. Potpun će referat izići u zborniku refe-rata toga skupa.

¹ Naziv za jedan od oblika opstojnosti kojega jezika.